

Một số thách thức đối với nguồn nước trên lưu vực sông Mê Kông và ứng phó của Việt Nam

TRẦN NHƠN*

Thách thức chính đối với nguồn nước trên lưu vực sông Mê Kông là kế hoạch của các nước không phải tối ưu và bền vững từ góc nhìn toàn lưu vực, mà được thực hiện từ góc độ lợi ích của quốc gia. Trước tình hình khai thác và quản lý nguồn nước Mê Kông như hiện nay, tác giả đưa ra một số kiến nghị mang tính chiến lược nhằm hướng tới việc quản lý thống nhất và thông minh nguồn nước để đảm bảo sự phát triển bền vững về kinh tế, xã hội, môi trường trên toàn bộ lưu vực sông Mê Kông.

MỘT SỐ HOẠT ĐỘNG KINH TẾ VÀ PHÁT TRIỂN Ở LƯU VỰC SÔNG MÊ KÔNG

Sông Mê Kông dài 4.909km bắt nguồn từ vùng núi cao tỉnh Thanh Hải, theo suốt chiều dài tỉnh Vân Nam (Trung Quốc), qua các nước Myanmar, Thái Lan, Lào, Campuchia trước khi vào Việt Nam rồi đổ ra biển Đông. Lưu vực sông Mê Kông có tổng diện tích 795.000km², trong đó phần nằm trên lãnh thổ của bốn quốc gia Thái Lan, Lào, Campuchia và Việt Nam là hạ lưu vực, chiếm trên 77%. Tại Việt Nam, sông Mê Kông còn có tên gọi là sông Lớn, sông Cái. Tập hợp của cả chín nhánh sông lớn tại Việt Nam được gọi chung là sông Cửu Long.

Tính theo độ dài, sông Mê Kông đứng thứ 12 (thứ 7 tại châu Á), còn tính theo lưu lượng nước đứng thứ 10 trên thế giới (lưu lượng hàng năm đạt khoảng 475 triệu m³). Lưu lượng trung bình 13.200m³/s, vào mùa nước lũ có thể lên tới 30.000m³/s.

Ngoài nguồn nước, lưu vực sông Mê Kông có tính đa dạng sinh học rất cao, chỉ xếp sau lưu vực sông Amazon ở Nam Mỹ. Dòng chảy sông Mê Kông nuôi dưỡng nhiều vùng đất ngập nước đa dạng, đa chức năng trong lưu vực Mê Kông và duy trì các giá trị kinh tế, văn hóa, xã hội và sinh thái đặc trưng. Ở lưu vực sông Mê Kông, nông nghiệp là hoạt động kinh tế chủ đạo. Nông dân trong lưu vực Mê Kông đã canh tác ruộng nước từ lâu đời.

Song song với trồng lúa, thủy sản cũng là nguồn sống quan trọng của cư dân lưu vực. Nó không chỉ mang lại thu nhập cho ngư dân, mà còn tạo việc làm cho người lao động với các nghề liên quan, như: sản xuất thức ăn cho cá, công cụ đánh bắt, sửa chữa tàu thuyền...

Về công nghiệp, hiện nay đã xuất hiện nhiều công trình thủy điện trên dòng nhánh và dòng chính sông Mê Kông. Sông Mê Kông có tiềm năng thủy điện rất lớn, đạt khoảng 53.900MW. Việc xây dựng đập thủy điện trên dòng chính sông Mê Kông từ lâu đã có nhiều tranh cãi và chính phủ của các nước trong lưu vực luôn phải cân đối nhu cầu tăng thêm năng lượng với các mối quan ngại về kinh tế, xã hội và môi trường.

Từ lâu, sông suối là đường vận chuyển hàng hóa chính trong lưu vực sông Mê Kông. Trừ khu vực gần thác Khone ở biên giới Lào - Campuchia, thì gần như toàn bộ dòng chính sông Mê Kông đều có thể đi lại bằng đường thủy. Việc xây dựng hệ thống đường cao tốc châu Á cũng đã bắt đầu khởi động để liên kết các thành phố chính trong lưu vực.

* TS., Hội Thủy lợi Việt Nam | Email: tranhn35@gmail.com

Cùng với sự gia tăng các hoạt động thương mại và hệ thống giao thông được cải thiện, ngành du lịch trong lưu vực bắt đầu phát triển. Các cảnh đẹp thiên nhiên, sự đa dạng về văn hoá của lưu vực đang thu hút hàng ngàn du khách gần xa.

NHỮNG THÁCH THỨC CHÍNH ĐỐI VỚI LƯU VỰC SÔNG MÊ KÔNG

Trong quá trình xây dựng và thực hiện kế hoạch phát triển nguồn nước của các quốc gia trong lưu vực sông Mê Kông, có thể rõ ràng nhận thấy rằng kế hoạch của các nước không phải là tối ưu và bền vững từ góc nhìn toàn lưu vực, mà được thực hiện từ góc độ lợi ích quốc gia.

Với tiềm năng rất lớn về thủy điện, việc quy hoạch xây dựng và phát triển thủy điện trên sông Mê Kông đã được nhiều quốc gia tiến hành. Tuy nhiên, trên thực tế, các dự án phát triển thủy điện lại khiến tình trạng đói nghèo gia tăng. Sản lượng đánh bắt cá ở hành lang sông Mê Kông sẽ giảm khoảng 1,57 tỷ USD. Lượng cá trên dòng Mê Kông giảm, trọng lượng cá cũng giảm và ít cá to. Khoảng 60% thành phần loài di cư bị giảm sút. Theo đó xuất khẩu cá da trơn có giá trị hàng tỷ USD của Việt Nam bị đe dọa, do cá da trơn phụ thuộc nguồn thức ăn là cá trắng di cư. Cuộc sống của gần 20 triệu cư dân Đồng bằng sông Cửu Long sống nương nhờ vào nông nghiệp và đánh bắt cá cũng bị đe dọa bởi những đập thủy điện được xây dựng ngày một nhiều phía thượng nguồn (Duy Khánh, 2018).

Cây cối bị đốn hạ, thảm thực vật ven bờ thượng nguồn sông Tiểu Hắc chảy qua châu tự trị dân tộc Thái Tây Song Bản Nạp thuộc tỉnh Vân Nam (Trung Quốc) cũng bị dọn sạch để nhường chỗ cho đập thủy điện Hồi Long Sơn. Sông Tiểu Hắc cấp nước cho sông La Thoa, nhánh quan trọng của dòng Mê Kông, con sông huyết mạch của vùng lục địa Đông Nam Á. Vấn nạn đập và thủy điện trên sông Mê Kông đã trở nên nhức nhối từ lâu, không chỉ tại vùng hạ lưu, mà ngay chính tại thượng nguồn, nơi chính quyền địa phương Trung Quốc không ngừng cho ngân dòng xây đập trong hàng chục năm qua.

Tại Hội nghị cấp cao Ủy hội sông Mê Kông (MRC) quốc tế lần thứ 3, MRC đã công bố kết quả nghiên cứu được thực hiện từ năm 2012-2017 để đưa ra một phân tích chi tiết về chi phí và lợi ích của thủy điện. Nghiên cứu chỉ ra rằng, phát

triển thủy điện làm phá hoại dòng sông. Đến năm 2040, phát triển thủy điện có thể mang lại lợi ích kinh tế cao gấp 16 lần, tuy nhiên có thể làm giảm thu nhập từ nghề cá lên tới 15% và giảm trầm tích xuống cửa sông lên tới 97%. Mất trầm tích giàu chất dinh dưỡng như vậy sẽ gây tai họa cho cá và nông nghiệp, đặc biệt là ở vùng đồng bằng (Wang Yan, 2018).

Một thách thức lớn khác cần được giải quyết là quản lý lũ. Trong bối cảnh biến đổi khí hậu, ngày càng xuất hiện thêm nhiều những diễn biến thời tiết cực đoan, tác động không nhỏ đến người dân sống trong lưu vực sông Mê Kông, nhất là đối với người nghèo. Các thành phố như Phnom Penh và các đô thị khác đang hình thành có thể bị ngập nặng. Thậm chí vào mùa khô, người dân sống dọc theo sông Mê Kông có thể đối mặt với tình trạng ngập lụt đột ngột khi Trung Quốc xả nước từ các đập ở thượng lưu. Đã có nhiều lo lắng về việc Trung Quốc dùng đập nước như một “vũ khí”. Chỉ cần Trung Quốc xả một lượng nước lớn, nhưng không thông báo trước, hiệu ứng domino sẽ làm các đập dưới hạ nguồn phải xả đồng loạt và gây ra lũ cực đoan trên diện rộng. Những trận lũ đột ngột do xả nước từ các hồ chứa có thể rửa trôi những cánh đồng đang vào vụ canh tác, cuốn trôi vật nuôi và máy móc, của cải và cả con người. Đồng thời, tác động đến các loài sinh vật sống dọc theo bờ sông trong mùa khô.

Là nước chịu ảnh hưởng nặng nề nhất của bất cứ thay đổi dòng chảy nào trên sông Mê Kông, Việt Nam còn đồng thời chịu tác động kép của tình trạng môi sinh toàn cầu, cụ thể là tình trạng nóng lên của trái đất và nước biển dâng. Điều đó khiến toàn bộ vùng hạ lưu sông Mê Kông ở Việt Nam sẽ có những biến động thay đổi tuyệt đối về môi sinh trong khoảng một thập niên tới. Tình trạng chung là thiếu nước trên lưu vực sông, xâm nhập mặn và hạn hán sẽ ngày càng gia tăng và đó là một xu thế không thể đảo ngược.

Dù mang nửa chiều dài của dòng sông chảy trong lãnh thổ mình, nhưng Trung Quốc lại không hề có ý muốn tham gia MRC để khỏi bị ràng buộc và được toàn quyền tự do khai thác. Trung Quốc cũng là nước xây dựng những đập thủy điện lớn đầu tiên trên dòng chính của sông Mê Kông. Tính đến năm 2016, Trung Quốc đã hoàn thành ít nhất 8 đập chính trên sông Lan Thương (dòng chính tại thượng nguồn sông Mê Kông) và đang xây thêm ít nhất là 4 đập nữa. Trung Quốc cũng là nhà đầu tư chủ yếu đứng sau xây dựng các đập thủy điện tại dòng chính hạ lưu sông Mê Kông ở Lào và Campuchia. MRC đã thực hiện rất nhiều nghiên cứu khoa học và đưa ra nhiều cảnh báo để hạn chế và tạm dừng quá trình xây các đập trên sông Mê Kông, đảm bảo sự phát triển bền vững của tất cả các nước mà con sông chảy qua. Tuy nhiên, sự cảnh báo và các kiến nghị của MRC bị vô hiệu hóa hoàn toàn với lập luận của một quan chức Trung Quốc: “Trung Quốc có toàn quyền xây dựng bất cứ thứ gì trên sông Mê Kông ở phần lãnh thổ của nước mình” (Lưu Đức Hải, 2017). Thái độ vô trách nhiệm hoàn toàn này của Trung Quốc đi ngược lại các nỗ lực bảo vệ việc khai thác bền vững dòng sông quốc tế. Đi theo lối mòn của Trung Quốc, các nước Lào, Thái Lan và Campuchia

đều lên kế hoạch xây dựng những đập thủy điện cực lớn trên dòng chính con sông. Thậm chí, Trung Quốc đang đẩy nhanh quá trình này với vai trò là nhà đầu tư cung cấp vốn chủ yếu.

VIỆT NAM NÊN ỨNG PHÓ THẾ NÀO?

Sự cố vỡ đập thủy điện Xe Pian-Xe Nam Noy ở Lào cuối tháng 07/2018 khiến cho hàng trăm người mất tích, 6.600 người mất nhà cửa... là minh chứng rõ nét cho sự phát triển không bền vững trên sông Mê Kông. Không phải đến bây giờ Việt Nam mới nhận thức được tính nguy cấp của tình hình. Việt Nam đã nhiều lần nỗ lực để cân nhắc kỹ việc xây đập Xayaburi tại Lào và khuyến cáo các nước Thái Lan, Campuchia cùng phối hợp để khai thác dòng sông bền vững. Tuy nhiên bài toán kinh tế được - mất của các quốc gia này không giống Việt Nam. Và họ không thể ngồi yên hy sinh lợi ích kinh tế trước mắt để duy trì tính bền vững của con sông khi Trung Quốc đã phá hoại nó có hệ thống trên thượng nguồn. Trong mọi tình huống, Việt Nam phải chấp nhận thực tế rằng, nguồn nước chảy về Việt Nam trên lưu vực sông Mê Kông sẽ ngày càng giảm trong mùa khô hạn.

Nguồn nước suy giảm trên sông Mê Kông, tình trạng xâm nhập mặn tăng nhanh và nguy cơ nước biển dâng đang là những đe dọa sống còn đến vùng Đồng bằng sông Cửu Long - vựa lúa lớn nhất của Việt Nam. Ngày 10/03/2016, trước tình trạng khô hạn trên diện rộng ở miền Tây, Thủ tướng Chính phủ Việt Nam đã buộc phải gửi công hàm cho Trung Quốc để đề nghị nước này xả đập thượng nguồn giúp cải thiện tình hình.

Rõ ràng là không thể cứ "công hàm" mãi như thế với nước láng giềng được! Cần có một tư duy khác trong việc phát triển và khai thác Đồng bằng sông Cửu Long. Việt Nam trước hết phải xây dựng các chiến lược và kế hoạch dựa vào chính mình, chứ không thể "lệ thuộc" vào "lòng tốt" của các nước khác. Chúng ta phải chủ động hợp tác với các nước khu vực trong quy hoạch và quản lý nguồn nước trên lưu vực sông Mê Kông, không nên bị động trước những việc đã rồi. Chủ động ứng phó với mọi tình huống, như: chuyển đổi thời vụ canh tác, chuyển đổi vật nuôi, cây trồng, tạo ra các giống cây trồng chịu hạn... Một khi Việt Nam đủ sức để thích ứng với mọi tình huống, thì không còn lo ngại phụ thuộc vào nước ngoài nữa. Nói như thế không có nghĩa là chúng ta hành động một cách đơn độc, mà cần cộng tác chặt chẽ và thân thiện với các nước trong MRC theo những nguyên tắc quản lý tổng hợp nguồn nước trên lưu vực sông liên quốc gia.

Tại Hội nghị Cấp cao lần thứ ba của MRC, ngày 05/04/2018, Thủ tướng Nguyễn Xuân Phúc đã kêu gọi: *"Chúng ta hãy cùng nhau đoàn kết, hợp tác để sông Mê Kông mãi mãi là dòng chảy của hòa bình, là kết nối sinh tồn, bền vững, thịnh vượng đến muôn đời của các quốc gia, người dân trong khu vực"*. Muốn thực hiện được điều này, Việt Nam cùng Lào, Campuchia, Thái Lan và Myanmar cần kiên trì đấu tranh với sự ủng hộ của cộng đồng quốc tế đối với Trung Quốc để nước này phải có

trách nhiệm tham gia vào MRC, có trách nhiệm đối với việc phát triển nguồn nước ở thượng lưu sông Mê Kông theo đúng các thỏa thuận của quốc tế đối với lưu vực sông liên quốc gia.

MỘT VÀI KIẾN NGHỊ

Mê Kông là một con sông liên quốc gia. Các nước trên thế giới đã nhất trí nguyên tắc quản lý và khai thác nguồn nước không thể theo địa giới lãnh thổ, địa giới hành chính, mà phải theo lưu vực sông. Nguồn nước phải được khai thác và quản lý từ đầu nguồn đến cuối nguồn. Với nguyên tắc cơ bản đó, nguồn nước trên lưu vực sông Mê Kông dù thuộc Trung Quốc và Myanmar, nhưng vẫn phải được khai thác và quản lý chung theo hình thức hợp tác của tất cả các nước trong lưu vực sông này. Trung Quốc và Myanmar cần tham gia trực tiếp vào MRC với vai trò là thành viên chính thức vì lợi ích chung và lợi ích của chính đất nước họ. Đến năm 2020, cùng lắm đến 2025, hy vọng việc này sẽ trở thành hiện thực. Trên thực tế, Trung Quốc đã có những bước tiến mới trong hợp tác với MRC nên hy vọng việc tham gia của Trung Quốc và Myanmar vào MRC là hoàn toàn khả thi.

Là đối tác đối thoại với MRC, Trung Quốc nhận thức được những hậu quả tiềm tàng của việc xây dựng thủy điện và cho thấy sự sẵn sàng hợp tác với nhau ở cấp độ kỹ thuật về những vấn đề này. Trung Quốc cũng đã tuyên bố rõ ràng rằng họ sẽ vận hành các dự án thượng lưu để dòng sông hạ lưu được duy trì ở mức chấp nhận được. Tháng 3/2016, Trung Quốc đã thành lập một cơ chế tiểu vùng Lan Thương để thúc đẩy hợp tác với MRC. Trung Quốc bày tỏ sự sẵn lòng làm việc với MRC và tất cả các nước ven sông, đồng thời mời MRC đóng vai trò tích cực trong hợp tác nguồn nước Lan Thương - Mê Kông. Tại Hội nghị cấp cao Hợp tác Mê Kông - Lan Thương lần thứ hai diễn ra ở Phnom Penh, Campuchia hồi đầu tháng 01/2018, Thủ tướng Trung Quốc Lý Khắc Cường đã tham dự cuộc họp với chủ đề *"Con sông Hòa bình phát triển bền vững của chúng tôi"*. Con sông đề cập đến trong cuộc họp là sông Lan Thương và sông Mê Kông. Có thể coi đây là một bước tiến triển tốt trong quan hệ của các nước thuộc MRC với Trung Quốc.

Các nhà tài trợ quốc tế cũng cần thúc đẩy Trung Quốc và Myanmar tham

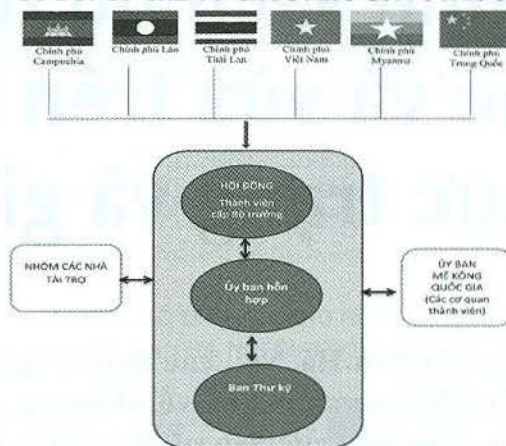
gia trực tiếp vào MRC. Việc này quan trọng hơn nhiều so với những tài trợ cho những nghiên cứu riêng lẻ đối với sông Mê Kông. Cơ chế tổ chức của MRC nếu bao gồm thêm Trung Quốc và Myanmar có thể vẫn tạm theo hình thức hiện tại (Sơ đồ). Vai trò chủ tịch Ủy hội và trụ sở của Ủy hội vẫn có thể là luân phiên. Văn phòng thường trực MRC nên đặt ở TP. Hồ Chí Minh vì Việt Nam là điểm cuối của sông Mê Kông và là nơi chịu tác động mạnh mẽ của các hoạt động trên toàn bộ sông Mê Kông. Đồng thời, thuận tiện hơn cho các quan chức, cán bộ của Ủy hội hiểu rõ hơn tình hình thực tế đối với Đồng bằng sông Cửu Long - nơi rất nhạy cảm đối với nguồn nước sông Mê Kông. TP. Hồ Chí Minh cũng là một đầu mối giao thông thuận tiện đối với các nước thành viên. Các điều kiện về làm việc, ăn ở đều thuận lợi đối với một cơ quan, tổ chức quốc tế đặt trụ sở tại đây.

Để giúp cho Ủy hội làm việc có hiệu quả hơn và các nước thành viên trao đổi thông tin thường xuyên và cập nhật thông tin kịp thời hơn, cần phải thiết kế một hệ thống thông tin sao cho các Ủy ban Quốc gia của các nước thành viên có thể truy cập và cập nhật các số liệu, thông tin trong nước mình và của các nước thành viên khác.

Trước mắt, Ban Thư ký của Ủy hội và Ban Thư ký của Ủy ban Quốc gia của các nước thành viên cần trao đổi thông tin qua các email hàng ngày nhằm chia sẻ, tổng hợp dữ liệu, thông tin. Cần thiết có giao ban trực tuyến định kỳ hàng tuần, hàng tháng, hàng quý nhằm đánh giá chung tình hình, thảo luận những vấn đề nổi cộm và bàn thống nhất phương án giải quyết các vấn đề này qua hệ thống trực tuyến.

Hơn nữa, để công tác quản lý nguồn nước sông Mê Kông hiệu quả hơn, cần

SƠ ĐỒ: CƠ CHẾ TỔ CHỨC MRC GỒM 6 NƯỚC

Nguồn: Đề xuất của tác giả

thiết phải có trạm radar và các điểm đo mưa, mực nước tự động dày đặc hơn trên lưu vực. Các thiết bị đo tự động này đã được các nước phát triển trên thế giới đã lắp đặt trên các lưu vực sông của họ. Số liệu quan trắc từ các thiết bị này được truyền lên vệ tinh và từ vệ tinh truyền về các trung tâm trên mặt đất. Nếu MRC cũng xây dựng được các mô hình toán mưa-dòng chảy, mô hình thủy lực 1D, 2D trên từng tiểu lưu vực và trên toàn lưu vực, thì các dữ liệu từ các điểm đo sẽ tự động nhập vào các mô hình với thời gian thực và cho các nhà quản lý và các hộ sử dụng nước biết hiện trạng nguồn nước trên các tiểu lưu vực, cũng như trên toàn lưu vực. Khi đó, dự báo thủy văn trên các sông nhánh và trên dòng chính sẽ chính xác hơn, đáng tin cậy hơn, thời gian dự kiến sẽ dài hơn. Trên cơ sở các dữ liệu quan trắc tự động được truyền về các trung tâm xử lý thông tin, các hồ chứa sẽ được vận hành một cách tự động và thông minh đáp ứng yêu cầu của nhà quản lý cũng như yêu cầu của các hộ dùng nước.

Các nước thành viên đã có đóng góp tài chính để MRC hoạt động. Tuy nhiên, để Ủy hội có thể hoạt động mạnh mẽ hơn và hiệu quả hơn, mỗi nước thành viên nên đóng góp 500.000 USD/năm. Kinh phí của Ủy hội cần được sử dụng hiệu quả hơn, thiết thực hơn, không nên trải đều mà cần phải có trọng tâm, trọng điểm, tập trung vào những vấn đề mang tính chiến lược, cấp thiết đối với lưu vực sông Mê Kông. □

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Nguyễn Xuân Phúc (2018). *Bài phát biểu tại Hội nghị Cấp cao lần thứ ba của MRC*, ngày 5/4/2018
2. Lưu Đức Hải (2017). *Xây dựng các nhà máy thủy điện trên dòng chính sông Mê Kông và vấn đề quản lý xung đột môi trường khu vực*, truy cập từ <http://kinhdoanhvaphattrien.vn/phan-bien-moi-truong/xay-dung-cac-nha-may-thuy-dien-tren-chinh-song-me-cong-va-van-de-quan-ly-xung-dot-moi-truong-khu-vuc.html>
3. Duy Khánh (2018). *Lào xây dựng đập thủy điện thứ 4 trên sông Mekong: Miền Tây lại chống chất nổi lo*, truy cập từ <https://kinhdoanhvaphattrien.vn/lao-xay-dung-dap-thuy-dien-thu-4-tren-song-mekon-mien-tay-lai-chong-chat-noi-lo/>
4. Wang Yan (2018). *Mekong River Commission reaches out to China to avert dam damage*, access to <https://www.chinadialogue.net/article/show/single/en/10619-Mê-Kông-River-Commission-reaches-out-to-China-to-avert-dam-damage->